

2. PSIHOLOGIJA NACIONALNOG I MEDUNACIONALNIH ODNOSA

2.1 Određenje psihologijskog pristupa

Zanimljiv je položaj psihologijskih pristupa u analizi nacionalnog i međunacionalnih odnosa. S obzirom na svoju prividno dualističku prirodu neposredno promatranog, manifestnog djelovanja, a u isto vrijeme duboko skrivenih latentnih poriva, psihički fenomen se veoma često uzima kao isključivi uzročnik određenih širih društvenih ponašanja, odnosno kao odrednica neke socijalne pripadnosti.

U jednom isključivom pristupu, tražeći opravdanje za dominantni položaj i privilegije određenih društvenih grupa, inzistira se na organicističko-biologističkim uzročnicima određenih ponašanja, formulirajući antropološko-rasne teorije. Po tim teorijama čovjek i čitava društvena grupa određeni su biološkim nasljeđem, u okviru kojega postoje genetske razlike koje uvjetuju pripadnost i sposobnost, pa time i prava određenih naroda na dominantnu poziciju. Ti su pristupi, u kombinaciji s tzv. "geografskom školom", u svojoj krajnjoj konsekvenci političke primjene doveli do poznate maksime "krevi i tla", odnosno do genocida nad čitavim narodima. "Psihologija naroda" i "narodni karakter" pojmovi su koji su nekritički preuzimani s namjerom da iskažu posebnost pojedinih naroda, da iskažu "narodnu dušu", ono što je jedinstveno i neponovljivo, što proizlazi iz njihove etničke prirode i što je zatvoreno prema drugim utjecajima. Ti pristupi imaju svoje rodonačelnike u Lazarusu i Steinthalu koji su 1886. godine osnovali časopis za psihologiju naroda, odnosno F. Ratzelu koji na prekretnici stoljeća naglašava ulogu tla koje neumitno određuje karakter jednog naroda i koji je prvi upotrijebio tezu o "životnom prostoru". Na ovim prostorima bliski su takvim pristupima radovi J. Cvijića (1966.), V. Dvornikovića (1939.) i D. Tomašića (1937.).

U vezi s tim pristupima teško je ne prihvatiti davno izrečene riječi Johna Stuarta Milla (1848.): "Od svih vulgarnih oblika bježanja od razmatranja posljedica efekata socijalnih i moralnih utjecaja na ljudsku svijest, najvulgarniji je onaj koji pripisuje raznolikost u ponašanju i karakteru urođenim, prirodnim razlikama."

S druge strane, odbacujući takve "sudbinske" pristupe, ide se u drugu krajnost i iz same psihičke strukture pojedinca, najčešće potpuno neovisno o širim društvenim uvjetima, traži se objašnjenje nacionalističkih strasti. Takav svojevrsni psihologizam određuje naciju kao isključivo psihološki fenomen, kao određeno psihološko stanje s pretpostavkom da se iz psihologijskih spoznaja mogu interpretirati svi sukobi.

Lijepo i poticajno zvuče riječi iz preambule statuta organizacije UNESCO: "Budući da ratovi započinju u svijesti ljudi, u svijest ljudi treba ugraditi obranu mira!". Ipak je i to svojevrsan psihologizam i prosvjetiteljski odnos

prema fenomenima koji imaju znatno šire društveno-ekonomsko i povijesno ishodište.

Svakako da nacija nije isključivo psihološki fenomen. Ona je, pored ostalog, i psihološki fenomen, isto tako kao što su psihološki fenomeni sve one institucije, pojave, procesi koji uključuju ljudska ponašanja, vrednovanja, osjećaje. Svaki proces formiranja nacije, njenog djelovanja, uključuje ljude koji se formiraju kao njeni pripadnici, po kojima nacija ima svoju egzistenciju, trajanje, vrijednosti i djelovanje. Kao i u svim povijesnim fenomenima, čovjek je ishodište, djelatni subjekt i krajnji rezultat. Ipak, izjednačavanje psihologije s njenim predmetom, metodama i dostignutim spoznajama, s totalitetom ljudske aktivnosti, nema nikakva temelja u suvremenoj znanosti.

Psihologijski aspekt nacije ponajprije je osjećaj pripadnosti, zajedništva, sistem stavova prema vlastitoj nacionalnoj grupi. Koliko god taj osjećaj nije konstitutivni element nacije u smislu uzročnosti, nastanka, on je konstitutivan u smislu trajanja i djelovanja nacije kao cjeline.

Bitna psihološka odrednica nacije, svakako je nacionalni osjećaj. Koliko god formiranje nacionalnog osjećaja imalo svoje objektivne pretpostavke, od postojanja same nacije, preko društveno-ekonomskih odnosa, položaja pojedinaca i grupa, sistema vrijednosti i slično, on je u osnovi prije svega *subjektivno, psihološko stanje*. Izjašnjavanje o nacionalnoj pripadnosti je slobodno opredjeljenje pojedinca, koje ima svoje zakonitosti, ali ne i zakonske ograničavajuće elemente, izuzev, naravno, reagiranje drugih na našu odluku. Kao što je to pregnantno izrazio katolički teolog Z. B. Šagi (1994.): "Pripadanje nekom narodu se izjavljuje a ne dokazuje, osim u rasističkim shvaćanjima." Upravo zato nacionalni osjećaj može se i mora odrediti uzimajući u obzir prvenstveno procese formiranja grupne identifikacije i procesa socijalizacije. Na temelju toga, nacionalni osjećaj možemo odrediti kao osjećaj pripadnosti određenoj grupi - naciji, koji je stečen procesom socijalizacije kroz koji se prima jezik, tradicija i kultura određene nacije i preko kojeg se pojedinac poistovjećuje s grupom - nacijom, njenim vrijednostima i interesima. Jedno od standardnih određenja je i A. Smitha (1973): "Nacionalni osjećaj je svijest o pripadnosti naciji i osjećaj solidarnosti s njenim članovima; također želja za jačanjem, slobodom i jedinstvom nacije."

Budući da je pojedinac dio raznih socijalnih grupa, među ostalima i nacije, koje zatiče u svojoj užoj i široj socijalnoj okolini, bez obzira na različite njihove osobine - složenost, trajnost, veličinu, važnost i slično, on formira odnose prema tim grupama, pa prema tome i naciji, tako da je nacionalni osjećaj logičan produkt činjenice egzistiranja raznih nacija i njihovih međusobnih odnosa. U čovjekovoj svijesti prelama se "dani povijesni trenutak razvoja društvenih i nacionalnih odnosa" i on se formira kao pripadnik svoje nacije, sa složenim sistemom stavova prema svojoj nacionalnoj grupi i stavovima prema nacionalnim grupama s kojima je njegova nacija u svojoj egzistenciji suočena. Etnički ili nacionalni identitet obično je rezultat političke, kulturne, religijske i lingvističke povijesti neke zajednice, prije nego što je rezultat "zajedničkog

porijekla" u znanstveno valjanom antropologijskom smislu. Eminentni britanski analitičar nacija i nacionalizama, Hugh Seton-Watson, zapisao je: "Nakon moguće dati znanstveno određenje nacije. Sve što mogu o tome reći jest da nacija egzistira onda kad znatan dio populacije određene zajednice smatra da pripada stanovitoj naciji i na taj način se ponaša." (prema "Kona Statement", 1994., str. 4).

Naglasili smo da je nacionalni osjećaj, osjećaj pripadnosti koji se oblikuje unutar jedne određene društvene grupe. Pojedinač preuzima kulturu, oblike ponašanja i vrednovanja, osjeća se kao jedan od pripadnika grupe. Ipak, i pored toga što je nacionalni osjećaj subjektivna kategorija, ona u velikoj mjeri ovisi i o ponašanju drugih prema nama, o tome kako naše nacionalne ili neke druge identifikacije vrednuju drugi. U određenim društvenim situacijama jačanja međunacionalnih konfrontacija i nacionalne isključivosti, dolazi do sukoba između vlastitog samoodređenja i procjene drugih o našoj nacionalnoj ili nekoj drugoj grupnoj pripadnosti.

Ilustrativan je primjer pojedinaca židovskog podrijetla koji su se u potpunosti ne samo integrirali već i asimilirali u druge zajednice, koji su sebe doživljavali Nijemcima, Francuzima, Hrvatima, Srbima i slično, koji često nisu ni znali za neko svoje drugo pripadanje, da bi na traumatski način shvatili da ih drugi vide drugačije i svrstavaju u druge nacionalne pripadnosti. Objektivni doprinos kulturi naroda s kojima žive, njihovi osjećaji, ponašanja, sve postaje nevažno i na temelju "povijesnih pedigrea", oni se svrstavaju u građane druge vrste, i s pripisanim drugim, manje vrijednim osobinama, smatraju se krajnje štetnim za većinsku zajednicu.

U tim situacijama dolazi do objektivnog sukoba samoodređenja i reagiranja drugih, i pojedinac je na krajnje traumatičan način prisiljen da "shvati" svoju pravu pripadnost. Je li to uopće prava pripadnost, je li prava pripadnost uopće objektivna datost, postaje nevažno. Doživljaj drugih određuje položaj jedinice i grupe i neovisno o samoprocjeni, subjektivnosti i iskrivljenosti toga svrstavanja, po posljedicama koje ima za pojedinca i društvo ono je krajnje objektivno.

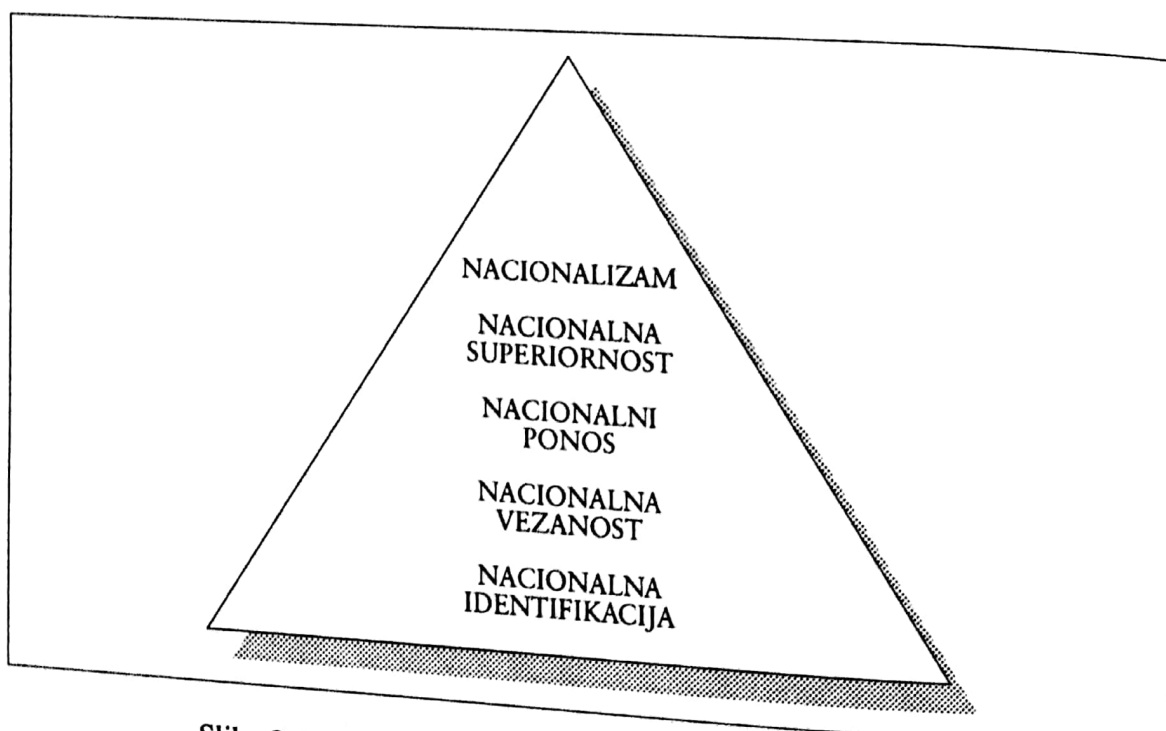
Nacionalni osjećaj i pripadnost svojevrsna su relacija općeg odnosa pojedinac - grupa, gdje se stvara *osjećaj zajedništva* koji podrazumijeva svijest da svoj identitet i svoju vrijednost dobivamo na temelju pripadnosti obitelji, susjedima, suradnicima, prijateljima, sve do pripadanja široj zajednici kao što je nacija. To nam u isto vrijeme omogućava da se *doživimo u vremenu i prostoru*, što označava mogućnost stjecanja društvene, regionalne, ili nacionalne pripadnosti, omogućava nam identifikaciju i razlikovanje prema drugima. Prilagodnom pojedinac prestaje biti izolirana jedinka koja nastaje trenutkom rođenja i nestaje sa smrću, već postaje dio razvoja i tradicije širih društvenih grupa. Budući da živimo u kompleksnom svijetu u kojem su otvorene mnoge mogućnosti, ali i slučajnosti, kako bismo izbjegli nesigurnost i strepnju, mi stvaramo neke vlastite "izvjesnosti", neka vjerovanja i nade. Stvaraju se moralne vrijed-

nosti koje se smatraju univerzalnima, određuje se što je dobro, a što loše, ispravno i neispravno i *osjećaj obaveze* prema tome što se realizira u grupnom prihvaćanju i prevladavajućim oblicima ponašanja. Istovremeno javlja se i potreba za *societalnim mehanizmima* koji će osiguravati osnovne potrebe i pružiti sigurnost. Tako sama grupa ili organizacija postaje izvor vrijednosti, stvara aspiracije, običaje, institucije, zakone, ekonomske odnose, političke oblike, jednom riječju: konkretne referentne okvire za svakodnevno ponašanje.

Kao što je nacionalni osjećaj i identifikacija funkcionalna za pojedinca, ona je funkcionalna i za samu zajednicu. Budući da omogućava integraciju na nacionalnom temelju u određenim konfliktnim situacijama s vanjskim grupama, nacionalni osjećaj omogućava *prevladavanje unutarnjih konflikata* i javlja se kao *integrirajući, centripetalni mehanizam grupnog djelovanja*.

U složenom suvremenom svijetu, u kojem ne postoji samo pluralitet nacija, koje egzistiraju uporedo međusobnom suradnjom i latentnim ili manifestnim sukobima kao državne zajednice, već je u ogromnoj mjeri prisutno prožimanje na istom prostoru, u okviru istih državnih zajednica različitih nacionalnih skupina, nacionalni osjećaj kao pozitivan element nacionalne integracije i formiranja pojedinca, nerijetko se pretvara u svoju patologiju, u nacionalnu isključivost, etnocentrizam, šovinizam.

H. Dekker i D. Malova (1994., str. 36) pristupaju problematici odnosa prema nacionalnom kao svojevrsnoj hijerarhijskoj strukturi:

Slika 2.4 Hijerarhijska struktura odnosa prema nacionalizmu

Pitanje je može li se tom problemu pristupiti kao jednodimenzionalnom odnosu na temelju kontinuuma, ili se ipak radi o diskontinuiranom odnosu u kojem se u jednom trenutku, pozitivan stav prema vlastitom pretvara u negativan odnos prema tuđem. Kao što su predrasude svojevrsna patologija stava,

s izrazito negativnim, apriornim, emocionalnim zasićenjem, tako je i ta nacionalna isključivost patološki oblik nacionalnog osjećaja u kojem prevladava neprijateljstvo, mržnja, iracionalnost. Vrlo vjerojatno da je ta točka razgraničenja u onom momentu, kada se uz pozitivan odnos prema vlastitoj naciji javi negativan odnos prema drugima.

Za razliku od pristupa stavu prema nacionalnom kao jednodimenzionalnom odnosu, H. Guetzkow (1955.) razvio je koncept po kome paralelno postoji nekoliko oblika nacionalne vezanosti, a pojedinci se na njima grupiraju s obzirom na svoj dominantni tip odnosa. Izvorna tipologija Guetzkowa sadrži četiri osnovna oblika nacionalne lojalnosti:

1. *multiplisti* pokazuju lojalnost prema svojoj naciji, ali istovremeno i osjećaj i vezanost za osobe izvan svoje nacije, pokazujući višestruku lojalnost;
2. *patrioti* osjećaju zajedništvo samo s pripadnicima svoje nacije;
3. *alijenirani* nemaju osjećaj nacionalne pripadnosti;
4. *nezadovoljni* su oni kojima su bliži pripadnici drugih nacija, nego njihove vlastite nacije.

Polazeći od sličnih teorijskih postavki N. Rot i N. Havelka (1972.) pošli su od pretpostavke o postojanju pet oblika nacionalne vezanosti i, slijedeći razrađenu metodologiju izradbe i provjere pojedinih tvrdnji, konstruirali odgovarajuće ljestvice za istraživanje stavova (Likertovog tipa). To su:

1. *Isključiva nacionalna vezanost* koju karakterizira naglašavanje vezanosti za vlastitu naciju i ocjena da je ta vezanost jedino važna i značajna. Oni smatraju da taj tip vezanosti odgovara pojmovima koji se u literaturi označavaju kao *etnocentrizam*, *nacionalizam* ili *nacionalni šovinizam*.

2. *Istaknuta nacionalna vezanost* kod koje postoji vezanost za vlastitu naciju, ali i prihvaćanje postojanja drugih nacionalnih pripadnosti. Izražava se u pridavanju važnosti nacionalnom osjećaju i nacionalnoj vezanosti i označava se kao *nacionalna idealizacija* ili *patriotizam*.

3. *Višestruka nacionalna vezanost* kod koje postoji osjećaj pripadnosti vlastitoj naciji, ali i lojalnost prema međunacionalnoj suradnji i sporazumijevanju. To je oblik *internacionalizma*, koji se zasniva na osjećaju vlastite nacionalne pripadnosti.

4. *Istaknuta internacionalna vezanost* koju karakterizira naglašavanje vezanosti za opću ljudsku zajednicu, uključujući misao da je napredak čovječanstva u prevladavanju užih nacionalnih interesa. Označava se kao *mondijalizam* ili *kozmpolitizam*.

5. *Nepostojanje nacionalne vezanosti*, tj. odsustvo vezanosti za bilo koju naciju i isticanje nepotrebnosti ili štetnosti nacionalnih osjećaja, kratko se označava kao *anacionalizam* ili *individualizam*.

Niz istraživanja provedenih na prostoru bivše Jugoslavije nisu jednoznačno potvrdile postojanje tog teorijskog modela (vidi: Šiber, 1988).

2.2 Tri izvora predrasuda

Kao što je nacija povijesni fenomen, rezultat društvenih kretanja, razvoja, mijenjanja, tako je i nacionalni osjećaj rezultat socijalnih uvjeta, pa prema tome ni nacionalnu isključivost, kao patologiju nacionalnog, nije moguće promatrati izvan socijalnog konteksta. Nacionalna mržnja, kao specifični oblik predrasuda, ima tri osnovna izvora i sukladno njima možemo promatrati i razlikovati tri osnovne vrste: tradicionalnu netrpeljivost, konformističku netrpeljivost i netrpeljivost kao izraz osobne nesigurnosti i agresivnosti. Svakako da je ova podjela, kao i mnoge druge, dosta vještačka i činimo je prije svega zbog preglednosti.

Tradicionalne predrasude - Kao što pojedinac u procesu socijalizacije preuzima "kulturno nasljeđe" što mu omogućava da kao pojedinac postane dio društva, a društvu da nastavi kontinuirani razvoj, on kao sastavni dio tog "nasljeđa" preuzima i određeno vrednovanje drugih društvenih grupa. Pojedinac formira stavove mehanizmom imitacije, stvara okvire prosuđivanja i vrednovanja kao apriorne kategorije u vrijeme kada njihov sadržaj za njega nema značenje, osim kao element prilagodbe postojećem. Kasnije, kada dođe u doticaj s pripadnicima drugih društvenih grupa, i s relevantnošću činjenice da pored "nas" postoje i "oni", naš doživljaj je selektivan i unaprijed određen preuzetim apriornim vrednovanjima. Negativni stavovi prema drugima preuzeti su kao svojevrsni "kulturni truizmi" (istine po sebi) i mi ih, kao dio šire društvene grupe, nekritički prihvaćamo i izražavamo.

Konformističke predrasude - U konkretnoj situaciji izražavanja predrasuda prema nekoj društvenoj grupi, prisutni su određeni mehanizmi psihosocijalne interakcije, u prvom redu imitacije, identifikacije, socijalne podrške i pritiska koji pojedinca usmjeravaju k preuzimanju onih stavova koji su u danom momentu prevladavajući. Suočen s potrebom da pripada grupi, da bude prihvaćen i vrednovan prema grupnim normama, pojedinac nekritički prihvaća i negativne stavove prema drugima, ne toliko zbog njihovog sadržaja ili ciljeva grupnog ponašanja, već zbog sebe i svog statusa. U funkciji trajanja ljudi prihvaćaju neke ideje, ne zbog ideja samih, koliko zbog sebe i potrebe da budu slični drugima.

Frustracijske predrasude rezultat su osobne nemogućnosti da se zadovolje potrebe i postigne cilj, odnosno rezultat su frustracija i nesigurnosti pojedinca. Suočen s vlastitim slabostima, pojedinac projicira nezadovoljstvo i krivnju na pripadnike drugih naroda i teži agresivnom ponašanju kao obliku osobnog rasterećenja.

Ova se tri oblika predrasuda razlikuju po trajanju, obuhvatu i intenzitetu izražavanja. Tradicionalne su predrasude povijesno uvjetovane (ne) kulturnim kontekstom u okviru i na temelju kojega se, u određenoj situaciji i očituju. Konformističke predrasude obuhvaćaju konkretnu društvenu grupu u određenom vremenu i više su usmjerene na dobivanje priznanja od svoje grupe, nego što su usmjerene prema drugima. Frustracijske predrasude uvijek su

konkretne, agresivne i u određenom presjeku vremena neposredno usmjera-
vaju ponašanje.

2.3 Psihologijski sadržaj nacionalne isključivosti

Naglasili smo da je nacionalna isključivost svojevrsna patologija nacionalnog osjećaja. To je razlika ne samo u "normalnosti", shvaćenoj u statistič-iskazuje, u vrednovanju i ponašanju.

U ovom ćemo dijelu navesti glavne sadržaje očitovanja nacionalne isključivosti, koji mogu poslužiti kao svojevrsni pokazatelji o njenoj prisutnosti kod pojedinca ili šire društvene grupe.

Nacionalna isključivost je promatranje svih društvenih pojava isključivo kroz činjenicu pripadnosti vlastitoj naciji. Drugim riječima, riječ je o svojevrsnom filteru koji "propušta" samo određene informacije i interpretacije, o udešenosti na temelju koje sve informacije poprimaju značenje relevantno za našu nacionalnu grupu. Pripadnost naciji okosnica je svega, a njezin interes, koji je kod nacionalne isključivosti totalan i zahvaća sve aspekte života, primaran kriterij društvenog vrednovanja.

Nacionalna isključivost je zatvaranje unutar grupe i suprotstavljanje drugim grupama. Ako je kriterij socijalnog kontakta isključivo nacionalna pripadnost pojedinca, ako se pojedinca kao ličnost prosuđuje prema nacionalnoj pripadnosti i ako se pripadnici drugih nacionalnosti doživljavaju kao homogena, nama suprotstavljena grupa, tada smo suočeni s nacionalnom isključivošću.

Nacionalna isključivost je gubljenje vlastitog identiteta i podvrgavanje grupi. Budući da je nacionalno ishodište svega, grupa daje podršku i pritišće pojedinca koji stiče svoju vrijednost isključivo preko nacionalne identifikacije. Identitet i vrijednost pojedinca gube se, postoji samo "mi" u suprotnosti s "onima", s tim da smo "mi" oličenje svih vrлина, a "oni", naravno, svega najgora. Taj osjećaj "mi", koji je inače jedan od bitnih kriterija formiranja grupe, u konfrontaciji s drugima, onemogućava individualnu afirmaciju, djelovanje pojedinca kao subjekta, ali zato ujedno omogućava kompenzaciju individualnih slabosti grupnim "kvalitetima".

Nacionalna isključivost je dominacija emocionalnog prosuđivanja i potiskivanja racionalnog. Nacionalne predrasude, kao uostalom i svake druge, izrazito su emocionalno zasićene. Zamijenivši osobni identitet s identitetom grupe - nacije, u oštroj suprotnosti prema drugim grupama, kod pojedinca dolazi do snažnih emocija, razumsko rasuđivanje, kritičnost i svi argumenti odbacuju se, i, kako kaže Supek (1973., str. 42) "pojmovno mišljenje i moralna odgovornost nalaze se u najnižoj oseci." To je stanje euforije kada masa, parola, poklič usmjera vaju ponašanje. Jedna ukrajinska poslovice kaže: "Kad se razvijaju zastave, sav razum je u trubi!"

2.4 Oblici ponašanja u situaciji potisnutosti pojedinih društvenih grupa

Činjenica je da su predrasude veoma raširene, trajne i da je teško naći društvo unutar kojega ne postoje neke grupe koje su žrtve predrasuda i koje se nalaze u potisnutom položaju. Takav potisnuti položaj može imati karakter pravne norme, a može biti izraz određenog tradicionalnog vrednovanja. Potisnutost nečijeg položaja izražava se prije svega (kao rezultat dugotrajnog odnosa) u određenim oblicima ponašanja, ali i u općem načinu i standardu života, koji znatno odudara od dostignute razine ostale zajednice, i koji se, površno gledajući, javlja kao prihvatljiva racionalizacija naših predrasuda. Kako da se ponaša dobro stojeći Englez u kolonijalnoj Indiji ili imućni bijelac u njujorškom crnačkom getu, okruženi sirotinjom i načinom života koji neposredno zadire u njihova svakodnevna vrednovanja, dovodi do nelagode, osjećaja stida što imaju i mogu živjeti drugačije?

Možemo razlikovati tri osnovne vrste ponašanja imajući u vidu potrebu čovjeka da na osmišljen i konzistentan način doživljava totalitet svoje okoline i da u tom odnosu za sebe osigura psihološku ravnotežu, mir i sigurnost.

Prvi je način da *imamo predrasude*, odnosno da postojeću situaciju doživljavamo kao prirodno stanje stvari, kao realne pokazatelje stvarnih razlika u mogućnostima pojedinih rasa, etnikuma i slično, odnosno da način života i kulturu uzimamo kao *opravdanje* naših postupaka. Američki znanstvenik Myrdal (1944.) kaže: "Predrasude bijelaca i diskriminacija ostavljaju crnce u niskom životnom standardu, lošem zdravlju, obrazovanju, običajima i moralu. To isto, povratno, daje potvrdu za predrasude bijelaca. Predrasude bijelaca i standard crnaca tako uzajamno 'uzrokuju' jedan drugoga."

U ovom konkretnom primjeru predrasude omogućavaju pojedincu da 'razumije' zašto su pripadnici neke druge društvene grupe takvi kakvi jesu, i ujedno, one mu omogućavaju da sačuva 'svoj mir', da nema problema s osjećajem pravde i nepravde i svojom savješću.

Drugi je način da *izbjegavamo* pripadnike drugih društvenih grupa, zatvaramo oči pred stvarnim stanjem, selekcioniramo činjenice i slično, i na taj se način krećemo u svom 'beskonfliktnom' svijetu bez ikakvog interesa za ono što se dešava izvan naše 'bjelokosne kule'. Poznata su tzv. 'bijela geta' u Indiji, u okviru kojih se odvijao cjelokupni život britanske kolonije. Mnogi Nijemci za vrijeme nacističkog režima jednostavno 'nisu znali', odnosno preciznije, 'nisu htjeli znati' što se stvarno zbiva, oni su stvarali za sebe izolirani svijet odnosa u kojem nije bilo mjesta za takve krvave činjenice iz života kao što je genocid nad čitavim narodima.

Treći je način da budemo *svjesni postojanja predrasuda* i činjenice da su pojedinci i čitave grupe svojevrstne žrtve naših postupaka i vrednovanja. Takav način reagiranja, međutim, zahtijeva izgrađenu ličnost, čovjeka koji je spreman ući u konflikt sa svojom okolinom, izložiti se pritisku, pa i riziku kako za sebe tako i za svoju obitelj.

Psihologijski gledajući, prihvaćanje predrasude kao i zatvaranje očiju nad konkretnim životnim činjenicama i odnosima, razumljivo je, mada ne i društveno prihvatljivo. To su postupci koji omogućavaju mirnu svakodnevnu egzistenciju, vlastiti mir i savjest na individualnoj razini, a na razini društva su osnova za čuvanje postojećeg stanja, nejednakosti, potisnutosti jednih i privilegija drugih.

2.5 Stupnjevi očitovanja predrasuda

Predrasuda je, kao uostalom i svaki stav, tendencija ponašanja, a ne samo ponašanje. Hoće li se predrasuda izraziti u konkretnoj aktivnosti, i u kojem obliku, odnosno intenzitetu, ovisi kako o samoj predrasudi, tako i o cjelokupnoj strukturi ličnosti pojedinca, grupe u kojoj se pojedinac nalazi, i, prije svega, cjelokupnih društveno-ekonomskih odnosa i konkretne društvene situacije.

Slijedeći Allporta (1958.) možemo razlikovati pet stupnjeva očitovanja predrasuda, koji svakako, kako to i sam Allport naglašava, nisu matematički konstruirana ljestvica, već prije služe kao kvalitativne, ali ujedno i hijerarhijski dane kategorije za osmišljavanje raznolikosti ponašanja zasnovanih na predrasadama.

1. *Ocrnjivanje ili ogovaranje* izraz je određenih antipatija i očituje se u verbalnom iskazu 'među nama'. Mogli bismo, neovisno o Allportu, napomenuti da su mnogi 'vicevi' upravo takav oblik iskazivanja predrasuda na društveno prividno prihvatljiv način.

2. *Izbjegavanje* koje se očituje u stvaranju socijalne distance prema pripadnicima grupe u vezi s kojom postoje predrasude. Ono može poprimiti oblike od pojedinačnog izbjegavanja druge osobe, neodobravanja druženja i braka, sve do stvaranja zapreka za uspostavljanje kontakta u obliku zakona ili društvenih normi. Na ovom stupnju još uvijek ne dolazi do konkretnih poteškoća za pripadnike manjinske grupe, izuzevši poteškoće psihološke prirode.

3. *Diskriminacija* je već neposredno usmjerena protiv pripadnika druge grupe, ona ih dovodi u nepovoljniji položaj, od školovanja, preko zaposlenja i mogućnosti stanovanja do određenih zakonskih prava.

4. *Fizički napad* je već onaj stupanj iskazivanja predrasuda kada je u pitanju fizički integritet pojedinaca. Maltretiranje, zabrana ulaska u lokale, presretanje i ulični obračuni, miniranje kuća i slično, zasnovano na činjenici da netko pripada nekoj drugoj grupi (nacionalnoj, rasnoj, religijskoj), jest ona razina očitovanja predrasuda koji onemogućava normalan život manjinske grupe i dovodi često do zadnjeg stupnja, odnosno do širih ljudskih i povijesnih tragedija.

5. *Istrebljenje* se očituje u linču, progonu, genocidu, odnosno fizičkom istrebljenju cijelih naroda.

Iskustvo pokazuje da su to prijelazni oblici jednog stanja svijesti, koji veoma lako, u određenim trenucima društvenih odnosa, mogu u relativno kratko vrijeme dovesti do tragičnih posljedica.

Prvi je stupanj izražavanja predrasuda veoma raširen i teško bismo mogli naći sredinu u kojoj nije u određenoj mjeri prisutan. Od društva do društva mijenjaju se objekti predrasuda, mijenja se njihova racionalizacija, ali, nažalost, u našoj svijesti, a još više podsvijesti, vegetiraju ostaci prošlosti, tzv. tradicionalne predrasude.

Izbjegavanje, također dosta rašireno, očituje se u socijalnoj distanci, u nevoljkosti da se prihvate drugi, u zatvorenosti naše kulture, tradicije i sl. Ova dva oblika egzistiraju usporedno s prevladavajućim vrijednosnim sustavom, polako se mijenjaju, i, nadamo se, u daljnjem razvoju društva postupno i iščezavaju.

Ostali su oblici znatno izrazitiji, manifestniji i ovisniji o društvenim odnosima i kretanjima. Oni više nisu isključivo bitan izraz ličnosti i stanja svijesti, već prije konkretne društvene situacije u kojoj se, posredovano interesima i frustracijama, iskazuje i ta latentna mržnja. To ujedno ukazuje i na dva izvora nacionalizma: situacijski (društvena kriza) i dispozicijski (postojeće predrasude). Situacijski i dispozicijski lako se mogu integrirati tako da u vezi s dispozicijskim postavimo pitanje, zašto u nekom društvu postoji (potencijalna) ksenofobija (strah i osjećaj ugroženosti od drugih); dok kod situacijskog postavljamo pitanje, kada se i kako ksenofobija manifestira.

Prije nego što prikažemo međudnose situacijskih i dispozicijskih faktora, odredit ćemo neke relevantne pojmove koji su na prvi pogled sličnog, pa i identičnog sadržaja, ali ipak imaju svoje posebno značenje.

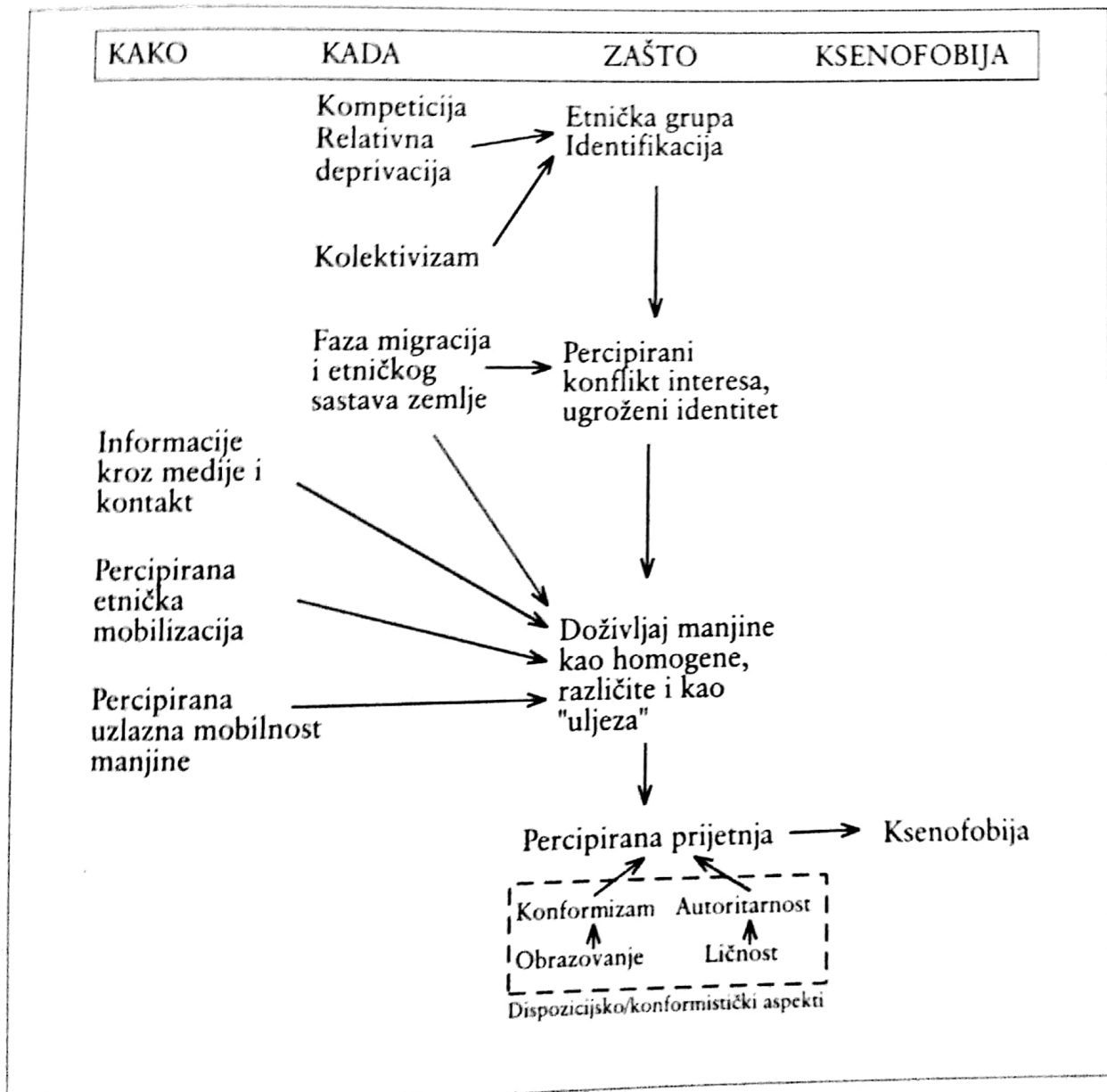
Predrasuda - izrazito aprioran stav, temeljen prije svega na snažnom emocionalnom odnosu, bez spoznajnih elemenata, najčešće negativan i teško promjenljiv. Sam naziv govori o tome da je to stav donesen prije rasuđivanja (pred-rasuda); opći je pojam i može se odnositi na bilo koji objekt. U ovom kontekstu upotrebljava se uz određeni atribut - etničke, nacionalne, rasne i sl. predrasude.

Etnocentrizam - sustav stavova koji polazi od superiornosti vlastite socijalne grupe i njenih vrijednosti u usporedbi s drugima. Etnocentrizam označava nevoljkost i nesposobnost da se razumiju polazišta drugih, njihova kultura, religija, jezik. Fenomen etnocentrizma proizlazi iz grupo-centrizma, potrebe pojedinca za pripadanjem, identifikacijom. Prema teoriji socijalnog identiteta (Tajfel 1982.) do iskazivanja predrasuda dolazi kada su, zbog bilo kojeg razloga, aktivirane socijalne "kategorizacije", odnosno procesi socijalnih podjela na temelju etničke (ili neke druge) pripadnosti.

Ksenofobija - osjećaj nelagode i straha od pripadnika drugih grupa. Drugi se doživljavaju kao izvor osobne nesigurnosti i ugroženosti. Riječ je o individualnoj emociji koja je, u određenim društvenim uvjetima, temelj za etničke sukobe kao kolektivne pojave.

Nacionalizam - politički strukturiran i osmišljen sustav stavova koji polazi od interesa vlastite grupe, najčešće u sukobu s drugim grupama. Pojam "nacionalizam" je višeznačan, i u različitim društvenim okolnostima može poprimiti i pozitivnu i negativnu konotaciju. Dok su predrasude prema drugima (neovisno o tome zvali ih etničkim, nacionalnim ili slično) psihološka stanja i uvijek su negativne, jer te druge stavljaju u neravnopravan položaj, dotle je nacionalizam prije svega politički fenomen. Često nailazimo na izraze "oslobodilački nacionalizam" i "državni nacionalizam" koji označavaju težnju za konstituiranjem samostalne nacionalne države koja ne mora unaprijed biti negativno usmjerena prema drugima. U psihološkim analizama, međutim, radi se o tome da u nekom društvu u određenoj kriznoj situaciji, na temelju postojećeg etnocentrizma, dolazi do političkog procesa koji druge stavlja u nepovoljnu situaciju.

Šovinizam - konkretna politika progona i ugnjetavanja pripadnika drugih grupa (rasnih, vjerskih, etničkih).

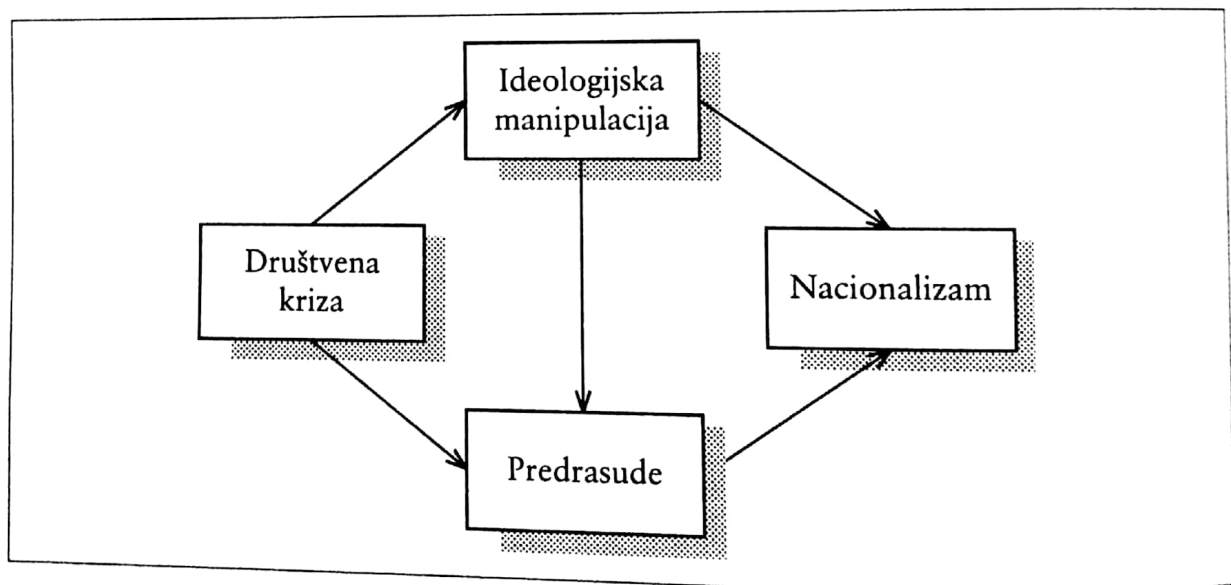

Slika 2.5 Međuodnos situacijskog i dispozicijskog pristupa ksenofobiji

2.6 Kada se iskazuju nacionalne predrasude

Ovim smo podnaslovom namjerno naznačili pitanje o iskazivanju, a ne o nastajanju nacionalnih predrasuda, stoga što smatramo da je isključiva svijest, negativno i neprijateljsko vrednovanje drugih društvenih grupa, relativno trajnija karakteristika pripadnika neke zajednice (svakako ne i neizbježno živa i nepromjenjiva) koja je više-manje u svakodnevnom životu latentna, da bi u određenim situacijama naglo izbila na površinu i dala osnovno obilježje društvenim odnosima i procesima, stvarajući privid da je upravo u tim situacijama nastala. Nacionalne predrasude mogu biti određenim političkim mjerama potisnute, prigušene i na taj način može se stvoriti dojam o njihovom iščezavanju, da bi ubrzo u specifičnim situacijama ponovno agresivno dominirale društvenom scenom.

Prema tome, to stanje svijesti koje zovemo nacionalnom isključivošću, jest intervenirajuća varijabla u određenim društvenim uvjetima, kada, zbog znatnih psiholoških poremećaja u statusu pojedinca i širih društvenih grupa, dolazi do masovnog iskazivanja neprijateljstva, potiskivanja, pa i agresije, prema pripadnicima drugih grupa. Ovaj odnos postojećih predrasuda, uvjetovanih više-manje socijalnim nasljeđem određenog društva i njihovo očitovanje u konkretnom nacionalističkom, isključivom obliku prema drugima, uvjetovano društvenom krizom i ideologijskom manipulacijom, možemo prikazati na sljedeći način:

Slika 2.6 Međuodnos društvene krize, predrasuda i nacionalizma

Ova pojednostavljena skica može se primijeniti na mnoge realne političke situacije u kojima je došlo do ekstremnih oblika iskazivanja nacionalizma. Ovdje ćemo navesti samo dvije. Izrazita situacija frustracije nakon poraza u Prvom svjetskom ratu, kao i velika ekonomska kriza dvadesetih godina u Njemačkoj, omogućila je ideologijsku manipulaciju postojećim predrasudama, prije svega prema Židovima ali i ostalim "nearijevskim" narodima, i dovela do ekstremnog i agresivnog njemačkog nacionalizma.

Svakako da je i agresivnom srpskom nacionalizmu prethodila dugogodišnja društvena kriza koja je bila zahvalno tlo za ideologijsku manipulaciju "srpskim nacionalnim pitanjem", što je dovelo do agresivne hegemonističke politike i etničkog čišćenja nesrpskog stanovništva.

Tri su osnovne, međusobno usko povezane karakteristike društvene situacije u kojoj dolazi do iskazivanja nacionalnih predrasuda.

1. *Nemogućnost zadovoljavanja potreba*. Struktura potreba nije isključivo individualno-psihologijska veličina, već je ujedno i grupna pa i povijesna kategorija. U motivacijskoj dinamici zadovoljavanja potreba stvaraju se nove potrebe koje su znatno određene širim društvenim mogućnostima, društvenim vrijednostima, postignućima referentnih grupa, kao i individualnom postignuću i time se određuje individualna i grupna, ali i općedruštvena razina aspiracija. Campbell (1952.) naglašava: "Stav prema Židovima nije rezultat ekonomske situacije, već nezadovoljstva ekonomskom situacijom", znači to je raskorak između društvenih očekivanja i realne mogućnosti postignuća.

2. *Situacija društvenog razvoja i krize*. Sve dok je nemogućnost zadovoljavanja potreba slučaj pojedinca, to nema relevantnosti za šire društvene odnose. Tada, međutim, kada nemogućnost zadovoljavanja potreba zahvati šire društvene grupe, kada društvo kao cjelina nije u mogućnosti postizati postavljene ciljeve, kada pojedinac doživi da su i drugi pojedinci u sličnoj situaciji, dolazi do solidarnosti, identifikacije, grupne interakcije, dolazi do masovnih oblika ponašanja.

3. Ukoliko društvena kriza potraje, dolazi do *gubljenja perspektive daljnjeg razvoja* i postavlja se pitanje preispitivanja temeljnih vrijednosti na kojima se društvo zasniva, ili nalaženja odgovarajućeg uzroka koji je doveo do te situacije.

Sve ove tri međusobno povezane karakteristike društvene situacije, koje se odražavaju na pojedincu i na širim društvenim grupama, u psihologijskom kategorijalnom aparatu možemo označiti kao stanje frustracije, osjećaj nezadovoljstva, napetosti i nesigurnosti s obzirom na vlastiti položaj.

2.7 Što pružaju nacionalne predrasude

Ukoliko na individualnoj razini dođe do frustracija koje su rezultat nemogućnosti zadovoljavanja potreba, tada su, kako je psihologija pokazala, moguća različita ponašanja kojima je zajedničko da pokušavaju osigurati samopoštovanje pojedinca, kako s obzirom na vlastiti doživljaj, tako i procjene drugih. Međutim, u tim različitim oblicima ponašanja, koji uglavnom spadaju u područje obrambenih mehanizama ličnosti, prisutna je i komponenta stvarnog, objektivnog razrješenja konfliktne situacije. Budući da se, kao što smo ranije naveli, nacionalne predrasude očituju u društvenim situacijama koje neminovno postavljaju pitanje samih društvenih odnosa, pa time i konkretne interese vladajućih grupa, društvena frustracija je zapravo često usmjerena i

usmjeravana k *lažnim uzrocima*, usmjeravajući konkretno ponašanje ljudi protiv pripadnika manjinskih ili vanjskih grupa.

Isto tako kao što je na psihološkoj razini lakše svoje frustracije usmjeriti k onima koji 'nisu mi', što znači nalaženje svoje identifikacije u široj zajednici koja je suprotstavljena drugima, nego propitivati stvarnu prirodu temeljnih odnosa koji uvjetuju društvene poremećaje, takvo je usmjeravanje često i svjesna manipulacija.

S psihologijskog aspekta analize, nacionalne predrasude kao temelj društvenih pokreta omogućavaju pojedincu i širim grupama iluziju razrješenja same frustrativne situacije. Ta se iluzija nalazi u četiri temeljna psihološka sadržaja:

1. *Sigurnost* - Potreba za sigurnošću jedna je od osnovnih ljudskih potreba. Ona se ne očituje isključivo u "biološkoj" sigurnosti, već i u sigurnosti s obzirom na socijalne odnose, mogućnost zadovoljavanja ostalih potreba, razumijevanje onoga "što se zbiva", povjerenje u druge. Iskonska sigurnost koju malo dijete osjeća u majčinom krilu, zamjenjuje se kasnije osjećajem pripadanja, povjerenjem u socijalne norme, i, ono što bi trebao biti osnovni sadržaj zrele ličnosti - povjerenjem u sebe. U situaciji društvene krize najednom dolaze u pitanje pretpostavke na kojima se društvo temelji, kao i konkretan položaj pojedinca u društvu. Pojedinaac želi da razumije, traži odgovore, sklon je prikloniti se onima 'koji znaju što hoće', traži vođu.

Pokret temeljen na nacionalnim predrasadama omogućava *grupnu identifikaciju* ('nisi sam, zajedno smo jači i nepobjedivi'), pruža osjećaj da *zna što hoće* (istina, na jednom segmentu društvenih odnosa zasniva cjelokupna rješenja, ali i to je 'odgovor!') i pruža *organizaciju i vođu* (i oslobađa pojedinca mučne potrebe da sam traži izlaz).

2. *Perspektiva* - Što su ljudi u beznadežnijoj situaciji, to su prijemljiviji za 'svijetlu budućnost'. Svaki socijalni pokret nudi rješenja 'u budućnosti', a ta su rješenja uvijek povezana uz pobjedu osnovne ideje: supremacije svoje grupe, naroda, rase.

3. *Nalaženje krivca* - Jedna od čovjekovih potreba jest da razumije uzroke situacije u kojoj se nalazi, kao pretpostavku nalaženja izlaza. Što je 'krivac' konkretniji, a njegova identifikacija ne dovodi u pitanje samog pojedinca i društvenu grupu kojoj pripada i koja je izvor njegova statusa, to je skloniji da nekritički prihvaća. Nacionalne predrasude uvijek imaju 'dežurnog' krivca, to su 'oni drugi' koji su nas doveli u ovu situaciju, koji nas eksploatiraju, onemogućavaju da 'sami na svome' realiziramo svoje potencijale.

4. *Osjećaj važnosti i veličine* - Što je čovjek jadniji, bespomoćniji, to ima veću potrebu zadobivanja određenog statusa i samopoštovanja. Ako to samopoštovanje ne može izboriti kroz vlastito postignuće, on je podložan mehanizmu kompenzacije i kroz identifikaciju sa svojom grupom, narodom ili rasom: "Istina, Ja nisam uspio u životu, ali smo zato Mi ..." najčešća je i najprihvatljivija racionalizacija individualnog neuspjeha.

2.8 Teorije predrasuda

Odlučno odbacujući svaku pomisao o predrasudama kao 'urođenom stanju organizma', ili trajnim obilježjem pojedine nacionalne skupine, i shvaćajući predrasude isključivo kao osobinu ličnosti karakterističnu za širu društvenu grupu u odnosu prema drugoj grupi, formiranu kroz proces socijalizacije i aktualne društvene odnose, ovdje ćemo razmotriti pojedine pristupe koji pokušavaju ukazati na nastanak predrasuda i uvjete njihova iskazivanja. Potrebne su dvije napomene. Tu se ne radi o teorijama koje bi samostalno i cjelovito pokušale objasniti fenomen o kome je riječ, već prije o pokušajima da se više-manje sustavno naglasi i razumije pojedini aspekt predrasuda, tako da pojedini pristupi koje ćemo izložiti tek u svojoj sintezi i prožimanju, donekle, ukazuju na cjelinu i dinamiku procesa. I drugo, s obzirom na usmjerenost cjelokupne ove analize, naglasak je na psihologijskom aspektu promatranja, znači na onim uvjetima i procesima koji dovode do psihologijskih reakcija kao intervenirajućim, s obzirom na konkretno ponašanje ljudi.

Budući da sistematika ovih pristupa u literaturi obično slijedi izvornu podjelu G. Allporta (1958.) i mi ćemo se uglavnom služiti tim predloškom.

Društveno-povijesni pristup - Da bi se razumio nastanak predrasuda, potrebno je analizirati cjelokupni povijesni proces i društveno-ekonomske odnose, unutar kojih su se nalazile pojedine grupe među kojima, ili prema kojima, postoje predrasude. Allport s pravom naglašava: "Takve studije (misli se na psihološke) daju samo ograničeni uvid. Ličnost je uvjetovana društvenim silama, u krajnjoj istanci, pokušaj razumijevanja mora tragati za širim društvenim kontekstom unutar koga je ličnost oblikovana."

S obzirom na ovo ukazivanje relevantnosti širih društvenih uvjeta, psihološke varijable i društveno-ekonomske svakako da se međusobno ne isključuju: one su komplementarne i zahtijevaju međusobno dovodenje u vezu. Fenomen *eksploatacije* u velikoj mjeri omogućava razumijevanje predrasuda kao oblik racionalizacije prema Indijancima u Srednjoj Americi, Crncima u SAD, Indijcima od Engleza i sl. Širenje 'civilizacije' među 'primitivnim' narodima bio je 'težak zadatak', koji su na sebe preuzele kolonijalne sile, a što se krilo iza te 'časne' uloge nije potrebno naglašavati. Da bi se razumio nastanak predrasuda prema Židovima, treba ići u daleku prošlost formiranja velikih svjetskih religija i njihovo značenje za Rimsko carstvo. Odnosi između Hrvata i Srba na našim prostorima imaju svoju povijest od preuzimanja kršćanstva, granične linije dviju velikih carstava i vjera, vojne krajine, i razvoja feudalizma i kapitalizma, kao i manipulacije velikih sila. U tom povijesnom i društvenom prostoru razbuktavaju se ljudske strasti nalazeći oduška svojim nezadovoljstvima i stvarajući masovne tragedije.

Sociokulturni pristupi - Dok društveno-povijesni pristup pokušava ukazati na osnovne uzroke nastanka netrpeljivosti i apriornog vrednovanja drugih, ovaj pristup težište stavlja na kulturne razlike među grupama, koje su često javni aspekt razlika i, sukladno tome, veoma često temelj racionalizacije

postojećih predrasuda. Činjenica da se grupe razlikuju u kulturnoj nadgradnji uzima se kao temelj, pogotovo u sociološkim i antropološkim studijama, konflikata među njima. Kao i svaki drugi pristup, i u ovome ima dio istine, ali i niz činjenica koje ga pobijaju. Svakako da različiti položaj u društvenoj podjeli rada, uvjetovan povijesnim okolnostima, koje nalaze svoj psihološki izraz u predrasudama, dovodi i do različitih normi ponašanja, vrednovanja, čak i profesionalnog bavljenja. Prosudujući činjenicu da su mnogi Židovi bili trgovci, bankari sl., ne smijemo zaboraviti na činjenicu da im je u srednjem vijeku bilo zabranjeno da posjeduju zemlju, što ih je prisiljavalo na 'urbane' profesije, odnosno, da zbog čestih progona nisu mogli imati nepokretna dobra. U kojoj su mjeri kulturne razlike uzrok, a u kojoj posljedica predrasuda, otvoreno je pitanje, ali je svakako vjerojatno da postoji uzajaman odnos. S druge strane, isto je tako činjenica da su najveće predrasude prema crncima u SAD prisutne među najsiromašnijim bjelcima, koji su im kulturno najbliži, kao i da su mnogi Židovi dali ogroman doprinos njemačkoj kulturi, pa ipak su njihova djela spaljivana, a oni nemilosrdno proganjani.

Po nekim shvaćanjima, koje Allport naglašava u okviru ovog pristupa, kultura grupe sadrži određena tradicionalna vrednovanja, koja posebno dolaze do izražaja u okviru nekih trajnijih procesa, kao što je, na primjer, urbanizacija. Dolazi do tzv. 'urbane nesigurnosti' koja je pojačana sredstvima masmedija, reklamom i sl., što dovodi do porasta aspiracija i usporedbe s onima koji su uspjeli, odnosno nisu uspjeli. To stanje kompeticije dovodi do nesigurnosti i do jačanja etnocentrizma pojedinih grupa. Ovakav pristup, koji u okviru američkog društva stavlja težište na antisemitizam kao simbol 'gradskog života' i anticrnačko raspoloženje, kao one koji 'nisu uspjeli' i ugrožavaju naš uspjeh, ima značaja i za našu situaciju nagle urbanizacije. Svaka ozbiljna sociološka analiza urbanog područja pokazala bi grupiranje doseljenika u gradove, pogotovo u prigradskim dijelovima i područjima 'divlje gradnje' iz pojedinih užih područja, čak i sela. To je rezultat potrebe 'da se pripada', da se bude u grupi i to je realan temelj stvaranja međugrupnih antagonizama.

Situacijski pristupi - Bez obzira na nastanak samih predrasuda, kao i razlika među grupama, njihovo izražavanje uvijek je izraz neposredne situacije u kojoj se pojedinac nalazi i koja potencira nezadovoljstvo samog pojedinca, i antagonizam među grupama. Allport u okviru ovih pristupa navodi četiri osnovne situacije koje su dosta različite prema trajnosti i prirodi odnosa. Neovisno o Allportu, ovdje ćemo ih navesti prema stupnju općenitosti.

Prva situacija odnosi se na *atmosferu*. Pod tim se podrazumijeva cjelokupni milje u kojem se pojedinac nalazi, s kojim se *konformira* i na taj način nekritički, čak i neovisno o objektu, preuzima postojeće predrasude.

Druga situacija odnosi se na *vrstu kontakta među grupama*, odnosno na gustoću pripadnika pojedine grupe unutar neke većinske zajednice. To je poznato kao Williamsovi zakoni (1947.) po kojima: "Migracija uočljivo različite grupe u neko područje povećava mogućnost konflikta; vjerojatnoća konflikta je veća: 1)

što je veći postotak manjinske populacije u odnosu na većinsku, i 2) što je kraće razdoblje u kojem dolazi do povećanja manjinske grupe."

Prvi zakon ukazuje na činjenicu da se s porastom manjinske grupe povećava percepcija opasnosti, odnosno ugroženosti većinske grupe. To posebno dolazi do izražaja ukoliko manjinska grupa, zbog kulturnih razlika, vrste posla kojim se bavi (nekvalificirani građevinske radnici i sl., kod radnih migracija) živi u uvjetima socijalne izolacije.

Drugi zakon naglašava tzv. vremensku dimenziju, odnosno činjenicu da u relativno kratkom vremenskom razdoblju teško dolazi do prilagodbe manjinske grupe na kulturu i socijalne standarde većinske grupe, i većinske grupe na činjenicu da se i na geografskom i socijalnom prostoru nalazi manjinska grupa.

Ostale dvije situacije odnose se na *promjene* do kojih dolazi s obzirom na šire društvene uvjete, to jest položaj pojedine grupe. Prva od njih odnosi se na *povećanje nezaposlenosti*, što dovodi do napetosti, nesigurnosti i ekonomske kompeticije među grupama. Druga se odnosi na *socijalnu pokretljivost*, odnosno na problem prestiža, pogotovo ako se radi o zatvorenom društvu, u okviru kojega postoje relativno tradicionalne osnove vrednovanja.

Vrijednost situacijskih pristupa je u naglašavanju aktualnih promjena u položaju grupa i pojedinaca, koje potiču međugrupne antagonizme kao svojevrsan neprilagođeni način na promijenjene uvjete života.

Psihodinamički pristupi - Dok je za ranije prikazane pristupe na izvjestan način objektivno dan kontekst (povijesni, kulturni, društveno-ekonomski) unutar kojeg predrasude nastaju, prenose se i izražavaju, psihodinamički pristupi naglasak stavljaju na konkretnog pojedinca, koji u konkretnoj situaciji očituje predrasude prema pripadnicima drugih grupa. Kao što naglašava N. Rot (1972.), za "njih je karakteristično da suštinu predrasuda vide u tome da su predrasude posljedica i izraz djelovanja određenih unutarnjih dinamičkih snaga i da se javljaju uslijed određenih karakteristika onih koji imaju predrasude, a ne karakteristika onih prema kojima postoje predrasude."

Dva su osnovna pristupa, koja pokušavaju objasniti tu dinamiku izražavanja predrasuda, usko povezana. Jedan naglašava *frustracije* kao osjećaj napetosti, uznemirenosti i nezadovoljstva zbog nemogućnosti da se zadovolje potrebe, što dovodi do neprilagođenih oblika ponašanja, u prvom redu do *agresivnosti*. Budući da je pravi uzrok frustracija ili nepoznat, ili nedohvatljiv, nezadovoljstvo, a onda i agresija, prenose se na društveno 'dozvoljene objekte', odnosno određene socijalne grupe, koje poprimaju ulogu 'grešnog jarca' za nastalu situaciju. Ovaj pristup često se označava i kao 'bihevioralan pristup', znači kao izvanjski izvor agresivnosti uzrokovan nemogućnosti postizanja cilja.

Drugi 'psihodinamički' pristup naglašava *karakternu strukturu pojedinca*. Drugim riječima, neće svi pojedinci u situaciji frustracije agresivno reagirati prema pojedinim grupama, već će se tako ponašati samo oni pojedinci koji su

nesigurne i anksiozne ličnosti, dakle, oni kod kojih dominira *autoritarna struktura ličnosti*.

Fenomenološki pristupi - Stara je psihologijska istina da se ljudi ne ponašaju sukladno situaciji u kojoj se nalaze, već sukladno svom doživljaju situacije. Doživljaj situacije, pogotovo kada su u pitanje drugi ljudi, često više ovisi o našoj apriornoj definiciji, nego situaciji samoj. U kontekstu ove naše analize, to bi značilo da postojeće predrasude određuju naš doživljaj pripadnika druge grupe i da je taj doživljaj temelj, odnosno racionalizacija našeg ponašanja. Drugi su prljavi, pokvareni, opasni, žele nam zlo i to je razlog našeg neprijateljskog ponašanja. Tu smo suočeni s mehanizmom ogledala u kome naše ponašanje pripisujemo drugima i to uzimamo kao ispriku naše vlastite netrpeljivosti... "Mi nemamo ništa protiv njih, ali oni žele napasti nas, i to je razlog što smo ih napali!" U različitim oblicima, od individualnog ponašanja preko grupnog, sve do međunarodnih konflikata, svjedoci smo takvih objašnjenja. Značajnu ulogu u tim procesima imaju stereotipije, znači generalizirana vrednovanja drugih.

Fenomenološka razina promatranja, naglašava Allport, je onaj fokus u kome se prelamaju svi ranije navedeni uzroci predrasuda, i koji je uzročnik neposredne akcije.

Međusobna povezanost različitih pristupa - Svakako da dosad spomenuti različiti pristupi ne mogu svaki za sebe objasniti fenomen predrasuda. Svaki od njih naglašava jedan aspekt, važan i nezaobilazan, ali ipak samo jednu kariku u međusobno povezanom i uvjetovanom procesu. Iako Allport svoje razmatranje smatra eklektičkim, uzimajući iz pojedinih pristupa neke značajne elemente, čini se da svi ti pristupi zapravo detaljno naglašavaju pojedine aspekte cjelovitog procesa. *Povijesni* pristupi govore o društveno-ekonomskoj uvjetovanosti nastanka predrasuda, znači o materijalnoj osnovi, ključnom uzroku zašto se pojedine grupe određuju kao neprijateljske, opasne, manje vrijedne. *Sociokulturni* govore o objektivnim razlikama, kao posljedici položaja pojedinih grupa u povijesnom razvoju. *Situacijski* naglašavaju konkretne uvjete u kojima se nalazi pojedina grupa i koji su općenito doveli do frustracije, što dovodi do potrebe razumijevanja uzroka svog položaja. *Psihodinamički* pristupi objašnjavaju psihološke mehanizme razrješavanja frustracija agresivnim ponašanjem koje je izrazito povezano s posebnom karakternom strukturom ličnosti. *Fenomenološki* pristup naglašava doživljajni aspekt kao neposredan povod ponašanju. Ove pojedine pristupe Allport iskazuje na sljedeći način:

povijesni	socio-kulturni	situacijski	psihodinamički	fenomenološki
ratovi ekonomski odnosi	običaji vjera jezik	kriza nezaposlenost	nezadovoljstvo agresija	doživljaj osobe i grupa

Tabela 2.6 Prikaz Allportova pristupa predrasudama

2.9 Etnocentrički sindrom

Odnos pojedinca prema sebi, svojoj okolini i društvenim grupama, koji se temelji isključivo na vlastitoj grupi, i koji tu grupu suprotstavlja svim ostalima, pokazuje niz međusobno povezanih i uvjetovanih simptoma, to jest vrijednosno-afektivnih tendencija, što uvjetuje opravdanost uvođenja pojma 'sindrom'.

Po Zvonarevićevom mišljenju (1986.) taj se sindrom sastoji od četiri međusobno povezane i uvjetovane osobine: inferiornost, grandomanija, proganjanje i agresivnosti.

Inferiornost je osjećaj manje vrijednosti, bespomoćnosti, besperspektivnosti i ogorčenosti. Upravo na tom osjećaju javlja se potreba za okupljanjem, identifikacijom s nečim što je trajno i veće od nas samih.

Grandomanija je fenomen superkompenzacije, odnosno razrješavanje osobne frustracije stvaranjem nacionalne mitologije. Nalaze se dokazi superiornosti vlastite nacije iz jednog segmenta povijesti ili kulture, zanemarujući sve ostale činjenice ili fenomene koji bi ih mogli dovesti u pitanje.

Osjećaj proganjanja je najčešće izgovor (racionalizacija) za vlastito ponašanje. Budući da ovakvi kakvi jesmo smetamo drugima, oni žele raspolagati našim bogatstvima i slično, mi smo objekt tuđe manipulacije, tuđeg interesa, koji nam onemogućava razvoj naše zajednice u ekonomskom, političkom, kulturnom smislu.

Agresivnost je logična posljedica osjećaja ugroženosti. Budući da su drugi opasnost za nas, mi se 'preventivno' branimo.

Dok je ova analiza prije svega psihologijski usmjerena i etnocentrički sindrom razmatra kroz pojedine patologijske razvojne stupnjeve, Supek (1973.) naglašava psihologijske sadržaje manipulacije i usmjeravanja ponašanja. Tako on navodi sedam dominantnih tema, (uglavnom na primjeru fenomena nacizma, ali svakako primjenjivih u analizi svake pojave nacionalne isključivosti i mržnje), na pregledan i pregnantan način i ovdje ćemo ih u cijelosti navesti. U ilustraciji pojedinih "tema" uglavnom ćemo se zadržati na poznatom "Memorandumu SANU", budući da je u tom tekstu na najpregnantniji način izložen "srpski nacionalni problem i interes". To, naravno, ne znači da i u drugim sredinama bivše Jugoslavije nije bilo i nema sličnih pristupa, ali nigdje nisu dani kao sažeti programski materijal, koji je, nažalost, poslužio i kao racionalizacija agresije i hegemonističke politike.

1. Tema *oštećenosti* ("varaju nas, potkradaju nas, pljačkaju nas, tlače nas, a mi to podnosimo"). Nema nikakve sumnje da je to univerzalna tema svake nacionalističke paranoje; vjerojatno je povijesno najpoznatiji primjer nacističke manipulacije porazom Njemačke u Prvom svjetskom ratu.

Na ovim prostorima, u okviru ranijeg poretka i države, nema ni jedne nacionalne sredine koja nije sebe doživljavala žrtvom drugih. Etatizirana

ekonomija raspodjele i preraspodjele stvarala je umjetne ekonomske odnose, koji su svakoj sredini davali argumente da su oštećeni i eksploatirani od drugih.

U "Memorandumu SANU" (svi citati navedeni su prema B. Čović, 1991.) tema oštećenosti prije svega se odnosi na problematiku političkog sistema i ekonomije.

Politička oštećenost

"Sve nacije nisu ravnopravne: srpska nacija, na primer, nije dobila pravo na vlastitu državu. Delovi srpskog naroda, koji u znatnom broju žive u drugim republikama, nemaju prava, za razliku od nacionalnih manjina, da se služe svojim jezikom i pismom, da se politički i kulturno organizuju, da zajednički razvijaju jedinstvenu kulturu svog naroda. Nezaustavljiv progon Srba s Kosova na drastičan način pokazuje da ona načela koja štite autonomiju jedne manjine (Albanaca) nisu primenjena kad su u pitanju manjine u okviru manjine (Srbi, Crnogorci, Turci i Romi na Kosovu). S obzirom na postojeće oblike nacionalne diskriminacije današnja Jugoslavija se ne može smatrati modernom i demokratskom državom" (str. 278).

Ekonomska oštećenost

"Nije trebalo mnogo znanja i podataka da se utvrdi dugogodišnje zaostajanje privrede Srbije... Ispitivanja nisu ostavila nikakvu sumnju da je relativno zaostajanje Srbije prvenstveno nastalo zbog manjih investicija po stanovniku, a ne zbog slabije efikasnosti investicija... Tokom čitavog posleratnog perioda privreda Srbije je bila izložena neekvivalentnoj razmeni. Aktualan primer takve razmene je niska cena električne energije koja se u velikim količinama isporučuje drugim republikama... Doda li se tome da su najrazvijenije republike, zbog oskudice sredstava akumulacije Srbije, sa svojim kapitalom ušle u njenu privredu... dobija se slika jedne podređene i zapostavljene privrede u okviru jugoslovenskog prostora (str. 280-281)."

2. Tema *zavjere* ("postoje u našem društvu mračne sile, koje namjerno rade na našem propadanju, koje imaju svoje agente, domaće i tuđince u svojoj službi, koji su prodrli u upravne organe društva i sam organizam naroda i truju ga"). Nije teško u ovom navodu prepoznati opće mjesto svake nacionalističke interpretacije neuspjeha "svog naroda ili države". Ako mu dodamo zavjeru Židova i komunista dobili smo poznati slogan nacističke propagande; zavjera Kominterne i Vatikana protiv Srbije i srpskog naroda opće je mjesto nacionalističke interpretacije srpskih problema.

"Zavjera" protiv Srbije u interpretaciji "Memoranduma", pored nezaoobilazne "krivice" Kominterne ("Na te poglede odlučujuće je uticala Kominterne, koja je u naporima da ostvari svoje strateške i taktičke zamisli na međunarodnom planu težila razbijanju Jugoslavije", str. 281) prije svega je u interesima Slovenije i Hrvatske.

"Slovinci i Hrvati su pre rata stvorili svoje nacionalne komunističke partije, a zadobili su i odlučujući uticaj na CK KPJ. Njihovi politički lideri postali su arbitri u svim političkim pitanjima tokom i posle rata. Ove dve

susedne republike delile su sličnu istorijsku sudbinu, imale su istu religiju i težnju za što većom samostalnošću, a kao najrazvijenije, i zajedničke ekonomske interese, što su bili dovoljni razlozi za trajnu koaliciju u nastojanju da ostvare političku dominaciju. Tu koaliciju je učvrstila dugogodišnja saradnja Tita i Kardelja, dve najistaknutije političke ličnosti posleratne Jugoslavije, koje su uživale neprikosnoveni autoritet u centrima moći (str. 282)."

3. Tema *biološke ugroženosti* ("ne samo materijalnim izrabljivanjem nego raznim ideološkim i moralnim teorijama i shvaćanjima, u ime univerzalizma, internacionalizma i slično, nastoje oslabiti otpornu moć našeg naroda, iznutra ga razjediniti i rastvoriti i izručiti ga polaganom, ali sigurnom propaganju i iščezavanju"). Vjerojatno nema ni jednog nacionalističkog pokreta koji izrazito ne naglašava problem biološke opstojnosti vlastitog naroda. U tome, svakako, ne bi bilo ničeg lošeg, kad ne bi bilo povezano s projekcijom krivice na druge, koji su ti koji ugrožavaju našu opstojnost, i, prije svega, kad to naglašavanje biološke opstojnosti svog naroda ne bi dovodilo do konkretne biološke ugroženosti drugih naroda. U interpretaciji "Memoranduma", sudbina Srba izrazito je teška i to prije svega na Kosovu i u Hrvatskoj.

"Fizički, politički, pravni i kulturni genocid nad srpskim stanovništvom Kosova i Metohije najteži je poraz u oslobodilačkim borbama što ih je vodila Srbija od Orašca 1804. do ustanka 1941. godine. Odgovornost za taj poraz pada, pre svega, na još uvek živo kominternovsko nasleđe u nacionalnoj politici Komunističke partije Jugoslavije i sledbeništvo srpskih komunista toj politici, na preskupe ideološke i političke zablude, neznanja, nedoraslosti, ili već okorele oportuniste generacija srpskih političara posle ovog rata, uvek defanzivnih i uvek u većoj brizi šta drugi misle o njima i njihovim bojažljivim postavljanjima položaja Srbije, nego o objektivnim činjenicama koje uslovljavaju budućnost naroda kojim rukovode" (str. 288).

"Ostrašćena revnost kojoj je cilj konstituisanje zasebnog hrvatskog jezika što se izgrađuje u protivstavu prema svakoj ideji o zajedničkom jeziku Hrvata i Srba ne ostavlja dugoročno mnogo izgleda srpskom narodu u Hrvatskoj da očuva svoj nacionalni identitet. Izuzimajući period postojanja NDH, Srbi u Hrvatskoj nikada u prošlosti nisu bili toliko ugroženi koliko su danas. Rešenje njihovog nacionalnog položaja nameće se kao prvorazredno političko pitanje. Ukoliko se rešenja ne pronađu, posledice mogu biti višestruko štetne, ne samo po odnose u Hrvatskoj već i po čitavu Jugoslaviju" (str. 293).

Ovaj zadnji citat ima sve odlike zlokobnog proročanstva.

4. Tema *ideološkog alarma* ("naš narod je suviše pošten, iskren i naivan da bi vidio što se s njim događa, on srlja u vlastitu propast, potrebno je da mu otvorimo oči, da mu kažemo svu istinu, da ga pokrenemo iz drijemeža, organiziramo kao jedinstvenu falangu protiv brojnih neprijatelja, naša je uloga i povijesni zadatak da ostvarimo njegov preporod"). Povijest je puna primjera i povijesni zadatak da ostvarimo njegov preporod"). Povijest je puna primjera kada je "ideološko osvještavanje vlastitog naroda" završavalo ogromnim nacionalnim tragedijama. Pogledajmo kako to "ideološko osvještavanje" izgleda u verziji "Memoranduma".

"Za manje od pedeset godina, u dvema uzastopnim generacijama, dva puta izložen fizičkom uništenju, prinudnoj asimilaciji, pokrštavanju, kulturnom genocidu, ideološkoj indoktrinaciji, obezvređivanju i odricanju od sopstvene tradicije pod nametnutim kompleksom krivice, intelektualno i politički razoružavan, srpski je narod bio izložen preteškim iskušenjima da to ne bi ostavilo duboke tragove u duhovnom stanju koje se na kraju ovog stoleća velikih tehnoloških uzleta ljudskog uma ne bi smelo zanemariti. Ukoliko računa sa svojom budućnošću u porodici kulturnih i civilizovanih naroda sveta srpski narod mora dobiti mogućnost da ponovo nađe sebe i postane istorijski subjekt, da iznova stekne svest o svom istorijskom i duhovnom biću, da jasno sagleda svoje ekonomske i kulturne interese, da dođe do savremenog društvenog i nacionalnog programa kojim će se nadahnjivati sadašnje i buduće generacije" (str. 297).

5. Tema *etnocentrične* superiornosti ("čitava naša povijest dokazuje da je naš narod hrabar, pošten, radin, nadaren i da zaslužuje da služi kao primjer drugim narodima, da vlada drugim narodima, koji su od njega gori, a uspijevaju samo lukavstvom i pokvarenošću"). Nema nikakve sumnje da je do određene mjere izvjestan etnocentrizam stalna osobina svih naroda, koji, selektivnom interpretacijom povijesti, njeguju mitove i legende slavne prošlosti, nacionalnih junaka, pobjeda i mučeništva. Pa ipak, kada takva glorifikacija poprimi oblike euforičnog uzdizanja sebe u suprotnosti prema drugima, nema nikakve sumnje da se radi o jednom od pokazatelja nacionalističkog sindroma. Bez obzira radi li se o "srpskom nebeskom narodu", ili "najstarijem europskom narodu", uvijek je prisutna svojevrsna grandomanija, odnosno fenomen superkompenzacije - razrješavanje osobnih frustracija stvaranjem nacionalne mitologije. Nalaze se dokazi superiornosti vlastite nacije iz jednog segmenta povijesti ili kulture, zanemarujući sve ostale činjenice i fenomene koji bi ih mogli dovesti u pitanje.

Preostale dvije "teme" nisu prisutne u samom "Memorandumu", kao u ostalom i u drugim pisanim tekstovima (s izuzetkom Adolfa Hitlera), već su više implicitne tvrdnje a konkretno su sadržane u samim političkim procesima.

6. Tema *autoritarnosti ili sado-mazohizma* ("mase poštuju samo moć i snagu, njima trebaju ljudi od moći, koji će znati vladati njima kao snažne, neprikosnovene vođe, kojima će se potpuno pokoravati i s njima se identifikovati u društvenim poduhvatima; mase preziru slabe, neodlučne, sentimentalne, plačljive, humanističke i pacifističke ličnosti; pacifistički humanizam bit će dobar samo onda kad ovladamo čitavim svijetom").

7. Tema *osvete i odmazde* ("sve one koji danas izrabljuju i razaraju naš narodni organizam mi ćemo nesmiljeno likvidirati, uništiti, zbrisati s kugle zemaljske, tako da nikad više neće doći u dodir s našim narodom, niti mu na bilo koji način prijetiti; što je korisno našem narodu, pravedno je, sudbina i božja volja odredila me je da budem osvetnik ovoga naroda").